



Original article

İnsani Gelişme Endeksi 2018 Güncel İstatistiklerine Göre Türkiye'nin Durum Analizi ve Öneriler

An Analyze of Turkey's Situation and Some Suggestions Based on the
Human Development Index 2018

Muzaffer Telimen*

Social Sciences Institute, Kocaeli University, Kocaeli, Turkey

Özet

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılından bu yana yayımlanan İnsani Gelişme Endeksi (İGE); sağlık, eğitim ve gelir boyutları kapsamında her yıl ülkelerin mevcut durumlarını rapor halinde sunulmaktadır. Uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgiye erişim imkanına sahip olma ile birlikte satın alma gücüne dayanan uygun yaşam standardı için belli başlı koşullar öne sürülmektedir. UNDP'nin son olarak 2017'de dünya kamuoyu ile paylaştığı insani gelişme endeksi raporundan sonra yeni eklenen eşitsizlik göstergeleri ile 2018'de güncel istatistikler verildi, bu bağlamda Türkiye'nin eşitsizliğe dayalı alt göstergeler sonucu aldığı değerler, çok boyutlu yoksulluk olgusu kapsamında yeterli seviyede olmadığı alanlar değerlendirilip, yüksek insani gelişme kategorisinde yer alması için belli başlı öneriler çalışmada yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsani Gelişme Endeksi, Çok Boyutlu Yoksulluk, Eşitsizlik, Sürdürülebilirlik.

Abstract

Since 1990, the United Nations Development Programme (UNDP) publishes annual reports based on the Human Development Index (HDI) regarding health, education, and levels of incomes according to the current status of countries. The criterion is the suitability of living standard regarding the longer and healthy life, accessibility to the information, and the level of purchasing power. In addition to the report of UNDP's Human Development Index in 2017, the inequality indicators were updated in the statistics of 2018. According to this updated statistics, Turkey has not enough criteria in the case of the multidimensional phenomenon of poverty because of the sub-indicators of inequality. This paper includes some certain suggestions in order to replace Turkey in the category of high human development.

Keywords: Human Development Index, Multidimensional Phenomenon of Poverty, Inequality, Sustainability.

Received: 05 March 2019 * **Accepted:** 30 May 2019 * **DOI:** <https://doi.org/10.29329/ijiasos.2018.192.2>

* **Corresponding author:**

Muzaffer Telimen, Social Sciences Institute, Kocaeli University, Kocaeli, Turkey.
Email: muzaffertlmn@gmail.com

GİRİŞ

İkinci dünya savaşından sonra milletlerarası barış ve güvenliği sağlamak amacı ile kurulan Birleşmiş Milletler, bireylerin -evrensel insan hakları kapsamında- temel hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini sağlamak ve koruma sunmayı hedeflemiştir. Örgüt, bu hedefleri yerine getirmek için ise, bünyesinde çeşitli organlar ve bunların önderliğinde üye ülkeler ile sözleşmeler yapmıştır (Çalık, 2015:1091). Birleşmiş Milletler Sözleşmesi ile 193 ülkenin üye olduğu bu oluşumun organlarından biri de Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'dır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 1965 yılında kurulan UNDP, merkezi New York'ta olmak üzere 166 üye veya üye olmayan ülkede ofisler aracılığıyla kalkınma, insani yardım, faaliyetleri yürütmektedir (UNDP T. T., 2006).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), kuruluşu olduğu BM örgütünün felsefesine uygun olarak ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmek amacıyla 1990 yılından günümüze kadar insani gelişme endeksi raporları sunmaktadır (Erol, 2011:100). Temel endeksler olan eğitim, sağlık ve geliri dikkate almak suretiyle hazırlanan raporlar, 2010 yılında farklı boyutlar da eklenerek, iktisadi olmayan, eşitsizlik ve çok boyutlu yoksulluk göstergeleri ile ihmal edilen alanlara dikkat çekmeye başlanmıştır (Tüylüoğlu & Karalı, 2006) .

Bu çalışmada UNDP'nin her yıl sunduğu İnsani Gelişme Endeksi ve yeni eklenen yoksulluk boyutları açısından Türkiye'nin mevcut durumu yer almakta olup, araştırmanın ilk bölümlerinde insani gelişme endeksi, boyutları ve ölçümü ile ilgili bilgiler verilmiştir, çalışmanın son bölümünde ise Türkiye'nin endeks değerlerinin yükseltilmesi açısından öneriler sunulmaktadır. UNDP'nin 2018 güncel istatistikleri kaynak alınarak hazırlanan bu çalışmada, Türkiye'nin son insani gelişme endeks durumunu anlamak, çözüm önerileri sunmak ve özel olarak bu raporlar üzerine hazırlık yapılan akademik faaliyetlere katkı sağlamak amaçlanmıştır.

İnsani Gelişme Endeksi

1998 yılında yaşamını yitiren Pakistan asıllı Mahbub ul Haq katkılarıyla başlayan "insani gelişme" raporları, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 1990 yılından itibaren yayımlanmaktadır. Bu raporlarda dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan yoksul insanların güncel durumları yıllık olarak sunulmaktadır (Sen, 2004:103-14). Amartya Sen'e göre "insani gelişme, birincil olarak yoksul bireylerin yanında yer alır ve insanların yaşam standartlarının artırılması, kendilerini gerçekleştirebilecek toplumsal fırsatların yaratılmasını sunar. Söz konusu gelişmenin sağlanması da sosyal güvenlik, eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetlerin yerine getirilmesi meydana gelir" (Sen, 2004:202).

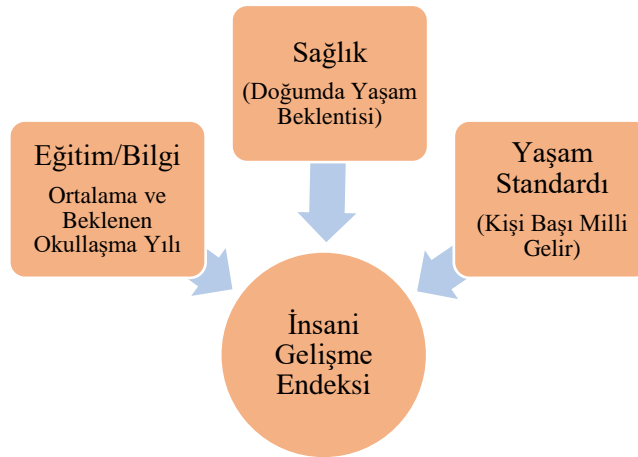
Gelişme endeksi kavramı altında toplanan yoksulluk ve yoksulluğun boyutları, tüm dünya ülkelerinin yıllık yaşam standartları üzerinde çalışma yapılarak, bireylerin mevcut durumlarının iyileşmesi adına çözüm yolları sunmaktadır (Çivi, Erol, İnanlı, & Erol, 2008:16). Özetle insani gelişme

kavramı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılında başlanmış olup, bireylerin temel gereksinimlerini karşılama düzeyi, mevcut kaynakların yeterliliği ve soyut insani değerlerin ön plana çıkarıldığı, yoksulluğun sadece gelir ile sınırlı olmadığı ve boyutlarını değerlendiren yıllık çalışmadır (Karaca & Gökçek, 2014:6).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'na göre, “yoksulluk gelir yetersizliğinin yaşanmadığı durumlarda da var olabildiği, gelirin yeterli düzeyde olması yoksulluğun son ermesi için sadece bir araçtır” (UNDP, Human Development Report, 1998:19). Bu ifadeden hareketle, insani gelişmenin bireyler için yaşanabilir bir seviyeye gelebilmesinde parasal gereksinimlerin yanı sıra sağlık, eğitim, güvenlik gibi temel ihtiyaçların da yerine getirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

İnsani Gelişme Endeksi Temel Boyutları ve Ölçümü

İnsani gelişme endeksinde, ülkelerin insani temel üç boyutuna göre hesaplama yapılır. Bunlar ise; sağlık, eğitim ve kişi başına düşen milli gelir ile ölçülebilen yaşam standardıdır.



Şekil 1: İnsani Gelişme Boyutları

Kaynak: (UNDP, 2010:13).

Eğitim, sağlık ve satın alma gücü dikkate alınarak hesaplanan endeksler; sağlıklı yaşam için en düşük ve en yüksek yaş sınırı baz alınarak yaşam beklentisi, eğitim endeksi için okur yazar ve okullaşma durumları, yaşam standardı endeksinde ise satın alma paritesi ile düzenlenmiş Gayri Safi Yıllık Hasıla değeri ile hesaplama yapılmaktaydı (Başar, Eren, & Eren, 2015:846-847) ancak bu endekslerin hesaplanmasında 1990 yılından beri çeşitli değişiklikler yapılmakta olup, güncel ölçümü ise 2010 yılında yapılmıştır. Buna göre, eğitim endeksinde ortalama okullaşma ile birlikte beklenen okullaşma göstergesi eklenerek okur yazar oranı hesaplama dışında bırakılmıştır. Beklenen okullaşma göstergesinde, 25 yaşından büyük bireylerin aldıkları tüm eğitim yıllarının ortalaması alınmak suretiyle hesaplanırken, yaşam standardı ya da gelir endeksinde kişi başına düşen gayri safi milli gelir ölçümü

yapılarak hesaplanmaktadır. Ayrıca genel endeks hesaplaması için geometrik ortalama kullanılmaktadır (Ataseven & Bakış, 2017:8). UNDP'nin 2018 istatistiksel güncellemesinde ise aşağıdaki tabloda yer alan değerler ile hesaplama yapılmaya başlanmıştır.

Tablo 1. İnsani Gelişme Endeksinde kullanılan güncel değerler

Boyut	Gösterge	Maksimum	Minimum
Sağlık	Beklenen yaşam süresi (yıl)	85	20
Eğitim	Beklenen eğitim süresi (yıl)	18	0
	Ortalama eğitim süresi (yıl)	15	0
Yaşam standardı	Kişi başına düşen GSMG (2011 SGP - \$)	75.000	100

Kaynak: (UNDP, Human Development Indices and Indicators: 2018 Statistical Update , 2018).

UNDP'nin 2018 güncel istatistiksel raporunda, İnsani Gelişme Endeksi'nin hesaplaması *Mısır* ülkesi örnek verilerek yapılmıştır.

Tablo 2. Mısır Örneği

Gösterge	Değeri
Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)	71.7
Beklenen Okul Yılı (Yıl)	13.1
Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)	7.2
Kişi Başına Gayri Safi Milli Gelir (2011 PPP \$)	10.355

Kaynak: (UNDP, 2018).

$$\text{Sağlık Endeksi} : \frac{71,661-20}{85-20} = 0,7948$$

$$\text{Beklenen Okullaşma Endeksi} : \frac{713.0898-0}{18-0} = 0,7272$$

$$\text{Ortalama Eğitim Endeksi} : \frac{7.218 - 0}{15 - 0} = 0.4812$$

$$\text{Eğitim Endeksi} : \frac{0.4812 + 0.7272}{2} = 0.6042$$

$$\text{Gelir Endeksi} : \frac{\ln(10,355)-\ln(100)}{\ln(75,000)-\ln(100)} = 0.7009$$

$$\text{Mısır ülkesinin İnsani Gelişme Endeksi} = (0.7948 \times 0.6042 \times 0.7009)^{1/3} = 0.696 \text{ (UNDP, 2018).}$$

Endekslerin ayrı ayrı ölçümü yapıldıktan sonra genel insani gelişme endeksi ölçümü için geometrik ortalamaları alınarak söz konusu ülkenin listedeki sırası belirlenmektedir.

UNDP, her yıl raporda yer alan ülkelerin resmi kurum istatistikleri ve kendi ofislerinden elde edilen veriler ile yukarıdaki örnek hesaplamaya göre, insani gelişme sıralaması yapmaktadır. Yapılan sıralamalarda insani gelişme düzeyi dört kategoride sunulmaktadır, bunlar; 1) Çok Yüksek İnsani Gelişme 2) Yüksek İnsani Gelişme 3) Orta İnsani Gelişme 4) Düşük İnsani Gelişme olarak sıralanır (UNDP, Human Development Report, 2011). Aşağıdaki grafikte UNDP'nin 2018 istatistiki verilerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda oluşturulmuş, çok yüksek insani gelişme kategorisinde 59 ülke, yüksek insani gelişme 53 ülke, orta insani gelişme 39, düşük insani gelişme kategorisinde ise 38 ülke yer almaktadır.

Tablo 3. İnsani Gelişme Düzeylerine Göre Ülke Sayı ve Endeks Değeri

	Ülke Sayısı	Endeks Değeri
Çok Yüksek İnsani Gelişme	59	0.894
Yüksek İnsani Gelişme	53	0.757
Orta İnsani Gelişme	39	0.645
Düşük İnsani Gelişme	38	0.504

Kaynak: (UNDP, 2018).

Endeksin hesaplanmasında insan merkezli yaklaşım benimsenerek, bireylerin seçeneklerinin artırılması ve yaşam koşullarının yeterli düzeye gelmesi amaçlanır, öte yandan UNDP, endeksin amacını belirtirken Adam Smith'den atıf yaparak "*insanların utanç duymadan toplum içinde yer almasını*" sağlayacak kapasiteye ulaşmasına imkan vermek olarak tarif eder (UNDP, Human Development Report, 1990:10). Amartya Sen'in öne sürdüğü "*insan kapasitesinin*" artırılması anlayışı ile hareket eden UNDP, bu doğrultuda sunduğu raporlar ile yetkinliği sağlayacak gereksinimleri göstergeler şeklinde dünya kamuoyu ile paylaşmaktadır. İnsani Gelişme sıralamasında orta ve düşük gelişme endeksine sahip olan ülkeler, üst sıralara erişebilmek ve böylelikle yurttaşların daha iyi bir yaşam standardına kavuşabilmeleri için sosyal politikalar geliştirmeye ihtiyaç duymaktadır (Yıldız, 2015:26).

İnsani Gelişme Endeksinin temel boyutları olan sağlık, eğitim ve gelir unsurları dışında sonradan raporlara eklenen dört alt başlık bulunmaktadır. Bunlar; 1) Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi 2) Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi 3) Cinsiyet Gelişme Endeksi ve 4) Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi'dir.

UNDP, 2010 yılına kadar *insani yoksulluk* endeksi kullanmış ancak bu yıldan sonra raporlarda söz konusu endeksi *Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi* olarak geliştirmiştir. Buna göre, bireylerin sağlık, eğitim ve yaşam standardı ile ilgili gereksinimleri ortaya çıkarmak için kullanılan alt endekslerden biridir. Cinsiyet Gelişme Endeksi ise cinsiyetler arası eşitsizlik sorununu insan gelişmenin temel boyutlarına göre değerlendirir. Kadın ve erkeklerin yaşam ve eğitim süreleri, iktisadi kaynaklar bakımından yeterlilik düzeyleri göz önünde bulundurularak hesaplanır (UNDP, 2018). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği endeksinde ise üreme sağlığı, güçlendirme ve ekonomik durum olarak üç boyutta

değerlendirme yapılır. Bu endeksin hesaplanmasında kadınların ‘anne ölüm oranları’, ‘ergen doğurganlık oranı’, ‘eğitim düzeyleri’ ve ‘parleментар temsil verileri’ ile birlikte ‘iş gücü piyasasına katılım’ durumlarını gösteren veriler kullanılır (UNDP, Human Development Report, 2016). Eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksi ise İnsani Gelişme Endeksinde kullanılan temel üç boyuttaki gelişimlerin ulusal bazdaki ortalaması olarak değerlendirilir. Bu endekste bir ülke insanları arasındaki kazanımların dağılımı önemli olmakla birlikte ülkenin içinde bulunan eyalet ya da bölgeler arasındaki eşitsizlikler endeksin değerine etki etmektedir (UNDP, 2018).

İnsani Gelişme raporlarına son yıllarda eklenen alt göstergeler ile birlikte ulaşılmak istenen hedef dört başlık ile açıklanabilir. Bunlar; *eşitlik, sürdürülebilirlik, verimlilik ve yetki*’dir. Bireylerin fırsatlara eşit bir biçimde ulaşabilir olmaları eşitlik ilkesi ile mümkün olabilir. Yeryüzünde insanların sahip olduğu doğal kaynaklara ilişkin sürdürülebilir politikalar geliştirmek, insani gelişmenin koşullarından biridir. Benzer şekilde bireylerin kapasitelerinin geliştirilmesini sağlayacak verimlilik temelli iktisadi çevre oluşturulması ve insanların yaşamları ile doğrudan ilişkili olan süreçlere katılımlarının, yetkilendirilmelerinin sağlanması, insani gelişme için zorunlu kabul edilmektedir (ul Haq, 1995:17; Akt:Uğur, 2011:34).

İnsani Gelişme Endeksi Güncel İstatistiklerine Göre Türkiye

UNDP tarafından yayımlanan, ‘2018 insani gelişme endeksi ve göstergeleri’ne ilişkin güncel istatistiksel veriler, listede yer alan ülkelerin 1990-2017 yılları arasındaki insani gelişme değerlerini göstermekle birlikte, eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksi, cinsiyete dayalı gelişme endeksi ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeks değerlerini sunmaktadır. Bu verilere ek olarak insani gelişme kalitesi, yaşam boyu toplumsal cinsiyet farkı, kadının güçlenmesi, çevresel sürdürülebilirlik ve sosyoekonomik sürdürülebilirlik temalarına ilişkin gösterge tablosu verilmiştir.

2018 güncel istatistiklerinde 2017 yılı itibarıyla Birleşmiş Milletler tarafından tanınan 189 ülke arasındaki insani gelişme endeksi hesaplanmış olup, bu verilere göre; 1990-2017 yılları arasında Türkiye’nin 0,579 olan insani gelişme endeksi değeri 2017’de 0,791’e yükselmiştir. Yirmi yedi yıllık süreçte Türkiye, %36,6’lık bir artış sergilemiş ve bu yıllar arasında beklenen yaşam süresi 11,7 yıl, ortalama öğrenim süresi 3,5 yıl, beklenen öğrenim süresi ise 6,3 yıl artış göstermiştir. Gayri safi milli hasılda ise %121,2 oranında artış meydana gelmiştir. Ayrıca Türkiye, 2017 yılındaki 0,791 insani gelişme endeksi değeri ile *yüksek insani gelişme* kategorisinin 0,757’lik barajını aşarak listeye dahil olmuştur (UNDP, 2018).

Tablo 4. Yıllara Göre Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi Eğilimleri

Yıl	Beklenen Yaşam Süresi	Beklenen Öğrenim Süresi	Ortalama Öğrenim Süresi	Kişi Başına GSMH (2011 SGP Dolar)	İGE Değeri
1990	64,3	8,9	4,5	11.214	0,579
1995	67,0	9,6	4,8	12.089	0,607
2000	70,0	11,1	5,5	13.656	0,655
2005	72,5	11,9	6,0	16.129	0,690
2010	74,2	13,8	6,7	17.804	0,734
2015	75,5	15,2	7,8	23.125	0,783
2016	75,8	15,2	8,0	23.500	0,787
2017	76,0	15,2	8,0	24.804	0,791

Kaynak: (UNDP, 2018).

İnsani gelişme endeksinin 0,791'lik Türkiye değeri; uzun ve sağlıklı yaşam, bilgiye erişim ve insana yaraşır bir yaşam standardı olarak üç boyutun değerlerinin ortalaması ile hesaplanmıştır. Bilgiye erişim yani eğitim endeksinde 25 yaş ve üstündeki bireylerin yaşamları boyunca aldıkları öğrenim, sağlık endeksinde beklenen ortalama yaşam süresi, yaşam standardında ise satın alma parite (iki ülke parasının karşılıklı değeri) verileri kullanılarak oluşturulmuştur. Eşitsizliğe uyarlanmış insani gelişme endeksinde ise aşağıdaki tabloda Türkiye'nin değeri bulunmaktadır.

Tablo 5. Türkiye'nin 2017 EUİGE değerleri

	EUİGE Değeri	Toplam Kayıp (%)	İnsani Eşitsizlik Katsayısı (%)	Doğuşta Beklenen Yaşam Süresinde Eşitsizlik (%)	Eğitimde Eşitsizlik (%)	Gelir Eşitsizliği (%)
Türkiye	0,669	15,4	15,3	9,6	13,5	22,6
Azerbaycan	0,681	10,0	9,9	17,0	3,8	8,9
Sırbistan	0,667	15,2	14,6	7,1	8,1	28,7
Avrupa ve Orta Asya	0,681	11,7	11,6	10,9	7,2	16,7
Yüksek İGE	0,636	16,0	15,7	9,2	13,1	24,8

Kaynak: (UNDP, 2018).

Bu tabloya göre, Türkiye'nin eşitsizliğe uyarlanmış İGE değeri 0,669'dur. Buna göre, ülkedeki insani gelişmenin nüfusa dağılımında ortaya çıkan bu veri hesaba katıldığında Türkiye'nin eşitsizliğe bağlı olarak %15,4'lük bir kaybı meydana gelir ve son genel insani gelişme endeksi 0,669 olmaktadır. UNDP'nin 2014 raporu ile hesaplanmaya başlanan *cinsiyete dayalı gelişme endeksinde* ise, insani gelişmenin üç temel boyutunda toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ölçülmektedir. Türkiye'nin 2017 kadın insani gelişme değeri 0,755, erkek insani gelişme ise 0,819 olarak ölçülmüştür. Bu durumda cinsiyete dayalı gelişme endeksi değeri 0,922 olup, yüksek insani gelişme değerinin altında kalmıştır.

Tablo 6. Türkiye'nin 2017 CDGE değeri

	Doğuştan beklenen yaşam süresi		Beklenen öğrenim süresi		Ortalama öğretim süresi		Kişi başına GSMH		İGE değerleri		K-E oranı
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	CDGE değeri
Türkiye	79,2	72,8	14,7	15,7	7,1	8,8	15.576	34.313	0,755	0,819	0,922
Azerbaycan	75,2	69,1	12,6	12,7	10,5	11,0	10.089	21.152	0,734	0,773	0,949
Sırbistan	78,2	72,5	15,1	14,2	10,7	11,6	10.672	15.474	0,777	0,796	0,976
Avrupa ve Orta Asya	77,0	69,7	13,9	14,2	9,9	10,6	10.413	20.529	0,751	0,785	0,956
Yüksek İGE	78,2	74,0	14,3	13,9	8,0	8,6	10.945	18.948	0,740	0,773	0,957

Kaynak: (UNDP, 2018).

UNDP'nin 2018 istatistiklerinde yer alan bir diğer gösterge olan *toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeksi*, kadının üreme sağlığı, ölüm ve doğurganlık oranlarına ek olarak siyasal yaşamda temsil edilme durumu ve iktisadi faaliyetler içerisinde bulunması göz önünde bulundurularak hesaplanırken, kadın ve erkeklerin kazanımları arasındaki eşitsizliğin artışı durumunda genel insani gelişme endeks değerinde kayıp görülebilmektedir. Buna göre Türkiye, 0,317 oran ile 2017'deki toplumsal cinsiyet eşitsizliği endeks sıralamasında 160 ülke içinde 69 sırada yer almıştır. Kadınların siyasal temsiliyet oranı %14,6 olmakla birlikte iş gücü piyasasına katılım oranları ise %32,4 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca genel insani gelişme endeksinde Türkiye'nin üç sıra gerisinde olan Sırbistan eşitsizliğe uyarlanmış veriler ile birlikte 40'ıncı sıraya yükselmektedir (UNDP, 2018). UNDP'nin cinsiyete dayalı eşitsizlik değerlerini TÜİK'in 2016 rakamları da destekler niteliktedir.

Tablo 7. Cinsiyete göre seçilmiş göstergeler

Seçilmiş Göstergeler	Toplam (%)	Erkek (%)	Kadın (%)
Okuryazar Olmayan Nüfus Oranı (25+ Yaş)	5,1	1,6	8,5
Yükseköğretim veya Fakülte mezun Nüfus Oranı (25+ Yaş)	16,5	18,8	14,2
İstihdam Oranı (15+ Yaş)	46,3	65,1	28,0
İş Gücüne Katılım Oranı (15+ Yaş)	52,0	72,0	32,5
Genç İşsizlik Oranı (15-24 Yaş)	19,6	17,4	23,7

Kaynak: (<http://www.tuik.gov.tr>).

TÜİK'in cinsiyete göre belirlediği 2017 göstergelerinde kadınların iş gücüne katılım oranı %32,5 iken bu oran erkeklerde %72,0 seviyesinde olmuş, benzer bir fark istihdam edilme oranlarında da görülebilmektedir. Dolayısıyla insani gelişme raporuna ilk defa 2010 yılında dahil olunan toplumsal cinsiyet eşitsizlik göstergesi, genel ölçüme katıldığında Türkiye'nin bulunduğu kategori ya da sıralamayı dolaylı olarak etkileyebilmektedir.

UNDP, insani gelişme endeksi genel sıralamasına ek olarak 2018’de yayımladığı *insani gelişme kalitesi* panosu yine üç temel boyut ile ilişkili göstergeler üzerinden değerlendirme yapmaktadır. Bu göstergeler sırasıyla; “*kayıp sağlık beklentisi, hekim sayısı ve hastane yatak sayısı, ilköğretimde öğretmen-öğrenci oranı, öğretim eğitimi almış ilköğretim öğretmeni sayısı, internete erişim olan okulların oranı, Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı’nda (PISA) matematik, okuma ve fen bilgisi skorları, güvencesiz istihdamdaki insan sayısı, elektriğe erişimi olan kırsal nüfus oranı, iyileştirilmiş içme suyu kaynakları kullanan nüfusun oranı ve iyileştirilmiş sanitasyon (temizlenmiş) tesisleri kullanan nüfus*” oranıdır. Türkiye’nin 2018 verilerine göre bu göstergelerde sağlık ve eğitim kalitesi bakımından üst başarı grubunda yer alan ülkeler ile aynı derecede olmadığı, ancak toplam göstergeler bakımından orta düzey insani gelişme kalitesine sahip olduğu belirlenmiştir (UNDP, 2018).

İnsani Gelişme Vakfı’nın 2016 yılında 27 şehirde 18 yaş üstü 1660 kişi ile yaptığı görüşmelerde elde edilen bulgular arasında, Türkiye geneli insani gelişme kamuoyu endeksi -görüşmelerde yaşanan deneyimler göz önünde bulundurularak- 100 üzerinden 59,3’lük bir orana sahip olduğu, bu veri ile birlikte ülkenin insani gelişme konusunda orta düzeyde veya iyileşmeye açık olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Ataseven & Bakış, 2017:21). Ancak araştırma sonuçlarına çok boyutlu göstergeler açısından bakıldığında, yurttaşların sağlık ve barınma imkanlarına erişimlerinin kısmen sağlandığı, eğitim ve yaşam standartları göstergelerinde yeterli düzeye ulaşılmadığı anlaşılmaktadır (Ataseven & Keyman, 2017:10). Nitekim 2017 insani gelişme endeksinde Türkiye’nin genel sıralamada 64’üncü olması (UNDP, 2016) orta düzey insani gelişme seviyesi gösterdiği anlaşılmaktadır.

UNDP’nin güncel istatistiklerinde bir diğer gösterge panosu olan *kadının güçlenmesi* başlığında üreme sağlığı ve aile planlaması, kadın ve kız çocuklarına yönelik şiddet ve sosyo-ekonomik durumlarına göre ölçülen değerlerde Türkiye, üreme ve aile planlaması göstergesinde üst başarı grubunda yer aldığı, ancak kadın ve kız çocuklarına yönelik şiddet göstergesinde üst başarı grubunda yer alan ülkelerin üçte ikisinden daha zayıf olduğu görülmüştür. Başarısız olunan kategorinin çok yüksek insani gelişme sıralaması olduğu, bu kısımda ise Kuzey ve Batı Avrupa ülkelerinin yer aldığı görülmektedir (UNDP, 2018). İnsani Gelişme Kalitesi ve Kadının Güçlenmesine ilişkin gösterge panolarının yanı sıra çevreye yönelik tehditleri içeren *Çevresel Sürdürülebilirlik* panosunda da Türkiye’ye ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu değerlere göre Türkiye, çevresel sürdürülebilirlik ve çevreye yönelik tehditler göstergesinde üst başarı grubunda yer alan ülkelerin üçte birinden daha fazla başarılı, ancak üst başarı sınıfında yer alan ülkelerin üçte ikisinden daha zayıf olduğu tespit edilmiştir. Son gösterge panosu olan *sosyo-ekonomik sürdürülebilirlik* değerlerine göre Türkiye, ekonomik sürdürülebilirlik -düzeltilmiş net tasarruf, toplam borç geri ödemesi, brüt sermaye oluşumu, vasıflı işgücü, ihracatın çeşitliliği, araştırma ve geliştirme harcamaları- bakımından üst başarı grubunda yer aldığı, Sosyal sürdürülebilirlik göstergeleri –eğitim ve sağlık harcamaları toplamının askeri harcamalara oranı, toplumsal cinsiyet

ve gelir eşitsizliği- bakımından üst başarı grubunda yer alan ülkelerin üçte ikisinden fazla başarılı konumda olduğu tespit edilmiştir (UNDP, 2018).

Genel insani gelişme endeksine bakıldığında Kuzey Avrupa ülkeleri olan Norveç, Danimarka, İsviçre ile birlikte Avustralya, Hollanda, İrlanda, Almanya ve Kanada üst başarı grubunda yer aldıkları, Türkiye'nin ise 1990 yılından beri endeksin puanı noktasında sürekli artış gösterdiği ancak sıralamada önemli bir sıçrayış yaşanmamaktadır (Ataseven & Keyman, 2017:6).

SONUÇ ve ÖNERİLER

İkinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği yıkım neticesinde yeni bir düzen için toparlanmaya çalışan ülkeler, 1945 yılında kurdukları Birleşmiş Milletler örgütü ile başta dünya barışı olmak üzere ekonomik, kültürel ve toplumsal dayanışmayı sağlamayı hedeflemişlerdir (Sur, 2013:2538-2539). İçerdiği üye sayısı itibarıyla küresel sayılabilecek bu oluşum, süreç içerisinde tematik olarak alt örgütlenmelere doğru giderek büyümüştür. Bu alt örgütlenmelerden biri olan Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), günümüze kadar gelmiş ve dünya üzerinde var olan sorunların çözümü için faaliyetler ile yürüten bir küresel kuruluş halini almıştır. UNDP'nin en önemli çalışma alanlarından olan ve 1990 yılından beri her yıl hazırlanan İnsani Gelişme Endeksi raporları ile, *“iyi ve uzun yaşam, bilgiye erişim ve yüksek yaşam standartı esasına dayalı bir insani gelişme tanımından yola çıkarak gelir, eğitim ve sağlık göstergelerinden oluşmakta, sosyoekonomik göstergeleri ekonomik büyüme ile ilişkilendirmekte, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin durumlarını birlikte izleyerek uluslar arası kıyaslamalar”* (Şenses, 2017:100) yapmaktadır.

Temel endeksleri eğitim, sağlık ve gelir olarak hesaplanmaya başlanan İnsani Gelişme, günümüz dünyasında farklı alt göstergeler üreterek sorunların özellikle gelir dışı unsurlar ile ilişkilendirildiği yani çok boyutlu bir açıdan ulusların ihtiyaçlarına doğru evrildiği görülmektedir. Bu doğrultuda gelişmenin ekonomik büyüme ile belli liste sıralamasında bulunmaktan ziyade kalitesinin artması yani bölgesel, cinsiyete dayalı, dezavantajlılığı ön planda tutan kamu politikaları ve bunlara ilişkin asgari eşitlik düzeyi sağlamak endekste önemli bir yer işgal etmeyi meydana getirmektedir. Halihazırda bu kapsayıcı çalışmaları eşitlik anlayışı çerçevesinde yapan ve her bir yurttaşının mutluluğuna odaklanan yönetimler endeksin yıllardır değişmeyen çok yüksek insani gelişme kategorisinde yerini almışlar ve geriden gelen ülkeler de bu kategoride bulunanların faaliyetlerini takip ederek örnek almaya çalışmaktadırlar. Bu duruma günümüzde verilebilecek en geçerli örnek ise Kuzey Avrupa ülkelerinin eğitim anlayışı ve kalitesidir. Ek olarak; tarımsal faaliyetler ve çevresel sürdürülebilirlik bakımından Benelüks bölgesi örnek alınabilmektedir.

Global Köy (Powers & McLuhan, 2015) olarak adlandırılan yeni dünya düzeninde yoksulluk, işsizlik, göç ve çevresel sorunlar ulusal düzeyden milletlerarası tehditler yumağına dönüşmüştür (Şenkal, 2018:24). Bu güncel duruma bağlı olarak UNDP'nin esas endekslerindeki alt sorunlar,

günümüzde daha tartışılır hale gelmiştir, nitekim bireylerin mutluluğu yalnızca sahip olduğu gelir ile ölçülemeyeceği, yaşadığı toplumda kendini ifade edebilme özgürlüğü, sahip olduğu kimliklerin legal düzeyde kabulü, nitelikli bir yaşam için insan olmanın getirdiği evrensel haklarının koruma altında oluğu bir sosyal düzen içerisinde yaşama isteği ve hakkı, baskın bir konu haline gelmiştir. Tam da bu noktada İnsani Gelişme Endeksi, her geçen zaman dilimi içerisinde farklı yoksunluk alanlarını gündeme taşıyarak sorunların çözümü için öneriler sunmaktadır.

İnsani Gelişme Endeksi Raporlarında yer alan gelir dışı unsurlar, listede bulunan ülkeler ve özelde Türkiye'nin mevcut İGE sıralamasını önemli ölçüde değiştirebilmektedir. Örneğin 2009 yılında Türkiye İGE'nin genel sıralamasında 63. sırada yer alırken, okullaşma oranına göre sıralamada 105, doğumda beklenen yaşam süresine göre yapılan sıralamada ise 86.sırada bulunmuştur. Yine aynı yıl içerisinde Türkiye gelir endeksi baz alındığında sıralamada Romanya'nın üstünde yer alırken, Romanya'nın gelir dışı bileşenler sayesinde Türkiye'ye göre daha iyi İGE kategorisinde yer almıştır (Şeker, 2011:15). İGE'nin 2018 güncel istatistik verilerine bakıldığında da benzer durum söz konusudur, örneğin; Türkiye'nin 2017'de İGE puanı 0,791 iken insani gelişmede eşitsizlik farkı düşürüldüğünde yeni puan 0,669 seviyesine gelmektedir. Bu da Türkiye'yi yüksek insani gelişme kategorisinin dışına itmektir. Özetle Türkiye'nin ya da İGE listesinde bulunan başka bir ülkenin dünya ekonomi piyasasına tam entegre olması, yüksek sermaye birikimine sahip olması, dış ticarete aktif olması ya da siyasal yönetim biçiminin demokrasiye dayanması İnsani Gelişme için yeterli olmayabilmektedir. Öyle ki Amartya Sen; "ulusların iktisadi üretim kapasitelerinin artışı, küresel düzeyde üst sıralarda bulunmasından ziyade bireylerin doğrudan yaşamını ilgilendiren ekonomik göstergeler, ihtiyaçlarını karşılamaya ve onları güçlendirmeye (yapılabilirlik) yönelik politikalar geliştirmenin daha önemli" olduğunu savunmuştur (Sen, 1999; Akt:Kardaş, 2008:186).

UNDP'nin son istatistiklerine göre Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi sıralamasındaki mevcut yerinin daha ileri bir pozisyona gelebilmesi için *şu başlıklar* altında politikaların yapılması ve nihai olara iyileştirmenin sağlanması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bölgesel İnsani Gelişme Farklarının En Aza İndirgenmesi

Türkiye'de insani gelişme endeksi bölgeler ya da iller/ilçeler bazında değerlendirildiğinde gösterge değerlerinin eşit bir biçimde olmadığı, bölgesel farklılıkların olduğu görülmektedir. Örneğin İnsani Gelişme Vakfı'nın iller/ilçeler bazındaki insani gelişme endeksine bakıldığında Beşiktaş, Kadıköy, Şişli, Çankaya, Nilüfer, Muratpaşa gibi ilçelerin endeksin üst sıralarında yer aldığı, ancak İç ve Güneydoğu Anadolu'da bulunan Ergani, Siverek, Çamlıdere, Evren gibi ilçelerin son sıralarda yer aldığı görülmektedir. Yönetişim ve Saydamlık, Sosyal Kapsama, Ekonomik Durum, Eğitim ve Sağlık, Sosyal Yaşam, Belediyelerin Çevresel Performans ve Ulaşım Endeksi başlıkları ile 161 ilçede yapılan araştırmada bölgesel olarak Güneydoğu'nun düşük puanlara sahip olduğu, Batı illerine gidildiğinde bu oranın arttığı ancak İstanbul, Ankara, Antalya, İzmir gibi endeks insani gelişme puanı yüksek düzeyde

olan illerde bile mikro düzeyde farklılıklar tespit edilmiştir (Şeker, Bakış, & Dizeci, 2018:107). Bu güncel örnek araştırmada da görüldüğü gibi ülkede bölgesel düzeyde sağlık, eğitim, hizmet, ulaşım, sanayi gibi faktörler göz önünde bulundurulduğunda önemli farkların olduğu bu sebeple endeks değeri en düşük mikro alanlardan başlanarak kamu politikalarının üretilmesi ve uygulanması zorunlu olmaktadır. Söz konusu eşitslik olgusunun sıfırlanması mümkün görülmemesine rağmen en az seviyeye indirgenmesi olasılığı ise yükseltilebilir.

Cinsiyete Dayalı Eşitsizlikler

İnsani Gelişme Endeksinde cinsiyete dayalı eşitsizlik gösterge değeri hesaba katıldığında Türkiye'nin genel sıralamada önünde olduğu Azerbaycan ve Sırbistan'ın gerisine düştüğü, bu durumda kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik sorununun çözümünün zorunlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Kadınların ekonomik faaliyetlere katılımının artırılması, erken evliliklerin engellenmesi, sosyal dışlanmışlık tehdidinin ortadan kaldırılması, kadınların hem merkezde hem de yerel yönetimlerde aktif rol alması, özellikle görsel basında yer alan reklamların cinsiyetçi faaliyetlerinin engellenmesi, artan cinsel istismar ve kadın cinayetlere yönelik alınan tedbirlerin artırılması ve güçlendirilmesi, toplumsal cinsiyet eğitime kurumsal düzeyde önem verilmesi gibi pozitif, öne çıkarıcı politikalara ağırlık verilmesi eşitsizliğin minimize bir boyut almasını kolaylaştırabilir.

Gelir Dağılımı Eşitsizliği ve Hak Temelli Destekler

Bireylerin, hanehalklarının ya da toplulukların sahip olduğu gelirin yaşadıkları ülkedeki ortalama gelir dağılımından sapsması (Baş, 2009:50) olarak ifade edilebilen gelir dağılımı eşitsizliğinin, küresel bir sorun olduğu bilinmektedir. Mevcut neoliberal ekonomik düzlemde bu eşitsizliğin sona ermesinin imkan bulmadığı ancak varlıklı ile varlıksız bireyler arasındaki gelir uçurumunun giderek artması büyük toplumsal sorunlara gebe olacağı tahmin edilebilir bir durumdur. Herhangi bir ülkenin sahip olduğu ekonomik büyümenin yoksulluğu, gelir dağılımı eşitsizliğini sonlandırmadığı iddiası (Gulpin, 2011:412; Akt: Şenkal, 2018:53), günümüz dünyasında güçlü bir varsayım olarak durmaktadır. Nitekim dünyanın en gelişmiş ekonomilerinde bile örneğin ekonomik büyüme noktasında büyük başarılar gerçekleştiren Çin'de önemli derecede gelir dağılımı söz konusudur (Haan, 2007:136; Akt: Şenkal, 2018:56).

Geçmişte ulus devletler tarafından sosyal politikalar, küreselleşmenin etkisi ile birlikte uluslar arası kurumlar tarafından şekillenmeye başlanmıştır (Şenkal, 2018:46), ancak günümüzde yapılan sosyal yardım odaklı kamu politikaları, gelir dağılımından doğrudan etkilenen yoksul kesimlerin sorununu ortadan kaldırmıyor. Örneğin Tük'in 2016 verilerine göre, sosyal yardım alan kişi sayısı 13 Milyona yakın iken (<http://tuik.gov.tr>), İnsani Gelişme Endeksi'ndeki gelir dağılımı eşitsizliği vurgusunu değiştirmemektedir. Çünkü mevcut küresel düzende yoksul bireyler için hak oluşturan yardımların geçici olduğu, köklü değişikliği sağlayamadığı bilinmektedir. Bu hususta yönetimlerin yapısal reformları ivedilikle hayata geçirmelerine ihtiyaç vardır.

Nitelikli Eğitim

İnsani Gelişme Endeksinin temel boyutlarından biri olan eğitim hesaplamasında beklenen okullaşma oranı, 25 yaş üstü bireylerin tüm yaşamları boyunca aldıkları eğitimin ortalaması ile ölçülmektedir. Ancak bu ölçüm, ülkede verilen eğitimin yaygın olup olmadığını bizlere sunmaktadır. Aksine daha önemli olan husus ise, İnsani Gelişme Kalitesi bakımından eğitimin payıdır. Çünkü bu kısımda öğretmen-öğrenci oranı, yeterli eğitim almış öğretmen sayısı, internete erişimi olan okulların sayısı ve matematik, okuma, fen bilgisi alanlarında PISA kuruluşundan alınan skorlar, eğitim kalitesi ve genel olarak insani gelişme kalitesini ortaya çıkarır. Örneğin 2015 PISA raporunda 72 ülke arasında 54.sırada bulunan Türkiye'nin ortalaması 425 iken listedeki ülkelerin ortalaması ise 465 seviyesinde olmuştur (Taş, Arıcı, Özgürlük, & Özarkan, 2016). Bu uluslar arası raporların yanı sıra son yıllarda sürekli olarak değişen sınav sistemleri, yapılan sınavların şeffaflığı noktasında süregelen tartışma mevcuttur. Bireylerin okullaşma oranlarından ziyade eğitimin kalitesinin artırılmasına yönelik ilgili kurum ya da kuruluşlara önemli görevler düşmektedir.

Bölgesel, Toplumsal Barış ve Adalet

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programına göre, ulusların sürdürülebilir kalkınma sağlaması için toplumsal, bölgesel düzeyde barış ve istikrar, insan hakları, ifade özgürlüğü ve adil yönetimin hakim olduğu bir düzlemde yönetilmelerine ihtiyaç vardır (<http://www.tr.undp.org>). Bu doğrultuda İnsani Gelişme ile güvenlik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, toplumların refahının gelir dışı unsurlardan olan barış, adalet, güvenlik ile sağlanabileceği anlayışı ortaya çıkmaktadır. Toplumun farklı etnik, inanç, kültürel topluluklarının yaşamını devam ettirebilmesi için yüksek bir toleransın sağlanması, güvenilir bir adalet sisteminin tesis edilmesi, çevre ülkelerde yaşanan çatışmalı düzen içerisinde barışçıl çözümlerden yana ulusal tavır almak, çoğulcu demokratik bir zeminde çok boyutlu yönetim kurmak siyasal kurumların temel görevleri olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ataseven, A., & Bakış, Ç. (2017). *İnsani Gelişme Türkiye Kamuoyu Araştırması Raporu*. İstanbul: İnsani Gelişme Vakfı.
- Ataseven, A., & Keyman, E. (2017). *15 Temmuz Sonrası Uzlaşma ve Birlikte Yaşama Olasılığı: Barış İnşası-İnsani Gelişme İlişkisi*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi.
- Baş, K. (2009). Küreselleşme ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (1), s. 49-70.
- Başar, S., Eren, M., & Eren, M. (2015). Ülkelerin İnsani Gelişmişlik Endeksi Değişkenlerine Göre Etkinliklerinin İncelenmesi. *International Conference On Eurasian Economies*, (s. 846-854). Skopje, Macedonia .
- Çalık, T. (2015). Birleşmiş Milletler Organlarının İnsan Hakları İle İlişkisi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (Özel Sayı), s. 1091-1134.

- Çivi, E., Erol, İ., İnanlı, T., & Erol, E. D. (2008, Mayıs). Uluslararası Rekabet Gücüne Farklı Bakışlar. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* , 4 (1), s. 1-22.
- Erol, E. D. (2011). İnsani Gelişme Yaklaşımı Doğrultusunda Beşeri Kalkınmanın Boyutları: Gelişmekte Olan Ülkeler. 3 , 99-108.
- <http://www.tr.undp.org>.
- <http://www.tuik.gov.tr>.
- Karaca, N. G., & Gökçek, B. (2014). Türkiye ve Geçiş Ekonomilerinde Çok Boyutlu Yoksulluk ve İnsani Gelişme. *International Conference on Eurasian Economies*, (s. 1-9). Skopje-Macedonia.
- Kardaş, Ş. (2008). Amartya Sen Örneğinde Özgürlükler ve Gelişme. *Liberal Düşünce Dergisi* (50), s. 178-189.
- Powers, B. R., & McLuhan, M. (2015). *Global Köy*. (B. Ö. Düzgören, Çev.) İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sur, M. (2013). Birleşmiş Milletler Örgütünün Gelişimi ve Geleceği. *Journal of Yaşar University* , 8 (Özel), s. 2535-2550.
- Şeker, M., Bakış, Ç., & Dizeci, B. (2018). *İnsani Gelişme Endeksi-İlçeler Tüketiciden İnsana Geçiş*. İstanbul: İnsani Gelişme Vakfı.
- Şeker, S. D. (2011). *Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü.
- Şenkal, A. (2018). *Küresel Sosyal Politika*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Şenses, F. (2017). *Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taş, U. E., Arıcı, Ö., Özgürlük, B., & Özarkan, H. B. (2016). *PISA 2015 Ulusal Raporu*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Ölçme, Değerlendirme ve Sınav Hizmetleri Genel Müdürlüğü .
- Tüylüoğlu, Ş., & Karalı, B. (2006). İnsani Kalkınma Endeksi ve Türkiye İçin Değerlendirilmesi. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 6 (12), s. 53-88.
- UNDP. (2018). *Human Deveelopment Indices and Indicators: 2018 Statistical Update* . New York: UNDP.
- UNDP. (2010). *Human Development Report* . New York: UNDP.
- UNDP. (1990). *Human Development Report*. New York: UNDP.
- UNDP. (1998). *Human Development Report*. New York: UNDP.
- UNDP. (2011). *Human Development Report*. New York: UNDP.
- UNDP. (2016). *Human Development Report 2016*. New York: UNDP.
- UNDP. (2018). *Summary Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update*. New York: UNDP.
- UNDP, T. T. (2006, Ekim). UNDP Türkiye Temsilciliği. Ankara: UNDP.
- Uğur, M.S.(2011) *İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, İ. (2015) *İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında İnsani Gelişme Endeksi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İle Türkiye Karşılaştırması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.